

УДК 1 «654»:37.035(477)(092)

Віктор ДОВБНЯ**УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ЯК
ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОСНОВА
ПЕДАГОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ
Г.Г. ВАЩЕНКА**

У статті розглядаються основи творчого доробку знакової постаті в освіті України ХХ ст. Григорія Ващенко. На історико-філософських прикладах шляхом аналізу національно-духовних складників освіти показано українські світоглядні підходи та підвалини педагогічних поглядів мислителя. Автор звертає увагу на існування в історії філософії освіти України розмаїтих теоретичних дискурсів, розкриваючи зв'язок між ними не як суто номінальний чи лише концептуальний і термінологічний, а й виявляючи їхню історичну неперервність та взаємопроникність.

Ключові слова: *філософія освіти, педагогічний світогляд, ідеал людини, образ людини, національно-духовні орієнтири.*

Шляхи, що ведуть до автентичного пізнання Г. Г. Ващенко (23.04.1878–02.05.1967 рр.), можуть бути різними: через нього самого, тобто дослідження його творів та ідей; через самих себе – інтерпретаторів його творчості; через осягнення глибинних начал, на які він спирався. Кожен окремо взятий шлях не дає змоги побачити істинний рівень педагога і філософа, оскільки доводиться оцінювати й рівень власний і загальносуспільний, причому не лише нашої доби, а й того часу, коли жив і творив Г. Ващенко. У цій статті автор спробує вийти на глибинні начала освітньої концепції Г. Ващенко, на розмову з його передвісниками й попередниками, щоб поставити, зрештою, й таке запитання: а якою мірою українські світоглядні основи підпирають Ващенкові освітні імперативи? І водночас побачити, у якому співвідношенні перебувають українські й загальносвітлові начала педагогічних орієнтирів Г. Ващенко.

Актуальність вивчення і тлумачення творчої спадщини Г. Ващенко в контексті сучасної літератури з філософії освіти [1] значною мірою зумовлена недостатньою дослідженістю даної проблеми. Можливо, інерція

мислення заважає нам і сьогодні адекватно оцінити творчість Григорія Ващенка. Видання творів самого Г. Ващенка, праці А. Погрібного, О. Вишневського, А. Бойко та деяких інших авторів на зламі ХХ–ХХІ ст. «відкрили» нам по суті незнаного в Україні українського педагога-філософа й надали імпульс до подальших досліджень його творчого доробку. Наступна хвиля публікацій, присвячених творчості Г. Ващенка, розглядала головним чином педагогічні аспекти його освітньої концепції й практично не висвітлювала проблеми основ педагогічного світогляду митця, який зробив радикальний поворот у філософсько-освітній думці підрадянської України до національно-духовних складників освіти. Тематична спрямованість творів Г. Ващенка від самого початку вибудовувалась як творення українського національного виховного ідеалу, осмислення проблеми української людини, її буття, ціннісних та світоглядних орієнтацій не лише в сталінській і післясталінській епосі, а й з перспективою на самостійну Україну. Тож у центрі авторської розвідки – засадничі світоглядні підходи та підвалини творчої спадщини Г. Ващенка, передовсім українські.

У дослідженні впливу вітчизняної філософії на формування педагогічного світогляду Г. Ващенка ми насамперед відштовхуємось від його творчості, у якій постаті українських мислителів та їхні твори є невіддільними складовими філософсько-освітнього мислення. Одночасно ми спираємось на джерельну базу української філософсько-освітньої думки як минулих епох, так і сучасності. Західноєвропейські контексти теж присутні в розгляді ряду проблем. Такий підхід, сподіваємось, дозволить тримати певну дистанцію від предмета нашої рефлексії, до якого, відверто скажемо, непросто бути байдужим, оскільки це доля філософії освіти як життєвої справи конкретної людини.

Однією з ліній перетину філософії і педагогіки є антропологія. В історії педагогіки заслуговує на увагу антропологічний проект Г. Ващенка, який передбачав виховання *«вольової, характеристичної людини»*. Ми зовсім не збираємось тут систематично викладати цей проект; ми лише констатуємо, що Г. Ващенко, використовуючи поняття педагогічної антропології, створив *образ людини дієвої, активної, посталої*. Очевидно, що формування такого образу потребувало попереднього онтологічного обґрунтування. Варто докласти зусиль, щоб уявити собі, наскільки це питання складне в теоретичному плані та важливе для вирішення антропологічних проблем у царині виховання. Складність завдань зумовлена вже тим, що даний антропологічний фундамент зводиться до абсолютизації волі та характеру, тобто певних людських можливостей. Виходячи з цього, модель людини, що її запропонував Г. Ващенко, можна, на перший погляд, визнати за поспішну. Тим більше, що й сучасна філософська антропологія, здається, не пропонує нам переконливих «картин людини».

Проте більш уважний розгляд показує, що Г. Ващенко не зводив образ людини лише до волі й характеру, його картина людини охоплює різні риси:

моральність, принциповість, мужність, чесність, гуманність, релігійність, патріотизм, дисциплінованість, життєрадісність, оптимістичність, рішучість, стійкість, наполегливість, стриманість тощо [3, 263–268]. Підпорядковуючи волю і характер «Службі Богові й Вітчизні», він намагався окремі психічні здібності органічно пов'язувати з розумовими та емоційними процесами. Зокрема, вольові процеси мислив у зв'язку з процесами розумовими та не оминав рис, що безпосередньо стосуються особливостей інтелекту. Відтак стає очевидним: ідеться про ідеал людини, що охоплює різні *бажані риси волі та характеру української молоді*. Причому детально розроблена аргументація Г. Ващенка спрямовувалася не стільки на дійсне життя молодшої людини, скільки на його перспективу, котра поставала як єдність становлення і буття, що зреалізується свobodною діяльністю в майбутній самостійній Україні.

Одночасно з визначенням людини як вольової й характерної істоти, що формулюється в річищі української філософсько-педагогічної думки (П. Юркевич, К. Ушинський, П. Куліш та ін.), Г. Ващенком розробляється також розуміння людини як багатогранної і в сутностях, і у формах її вираження. Усупереч марксистсько-ленінській схемі людини як «сукупності усіх суспільних відносин», а на практиці – «гвинтика», «коліщатка» державно-політичного механізму, котра панувала в Україні впродовж ХХ ст., Г. Ващенко зберігає цілісний підхід до розуміння людини. Беручи за основу національно-світову гуманістичну традицію, він мислив, що людину, як окреме суще, формує все, що існує у світі: природне й суспільне середовище, батьки, мова, праця, традиції, вірування, культура, інші народи. Їхній вплив знаходить свої відбитки в її світосприйнятті, світоосягненні, ідеалах, принципах, психіці, інтелекті, вірі, волі, характері. Тому кожна людина має свою індивідуально-неповторну сутність, що проявляється у взаємодії з іншими на шляху самопізнання, самотворення та самореалізації. Через це вважав людину багатомірною й цілісною істотою, мірилом буття свого народу і людства в цілому, не зводячи її межі до одномірності соціальної істоти, але й не звужуючи її рамки до дуалізму «тіла і душі».

Така картина того, як людина може відбиватися в різних типах національних культур. Г. Ващенко репрезентує уявлення про людину, котре спирається на домінуючі українських культурних цінностей. В основі такого антропоцентричного, екзистенціально-гуманістичного підходу лежить *ідея цілісності людини*, що є характерною для української філософської думки. Це можна підтвердити, звернувшись, наприклад, до думок Григорія Сковороди: «Чем бы ты жива была, – спросил Тулуб Голову, – если бы от мене жизненных соков по части в себе не вытягивала? Сие есть самая правда, – отвечает Голова, – но в награждение того мое око тебе светом, а я вспомоществую советом» [12, 111 - 112]. Ці рядки з байки «Голова и Тулуб» виражають суть ідеї цілісності

людини. Заклики Григорія Сковороди «читати світ як книгу» і так само «читати» й людину, безумовно, знайшли відгук у серці й творчості Григорія Ващенка.

Якщо є безпосередня залежність поглядів Г. Ващенка від антропологічної теорії Г. Сковороди, котрий в останньому своєму творі – діалозі «Потоп змін» – розробив ідею «внутрішньої людини», то, з іншого боку, суголосність думок Г. Ващенка про цілісність людини ми знаходимо і в «Педагогічній антропології» К. Ушинського. Ця суголосність може бути роз'яснювана таким чином, що людина розглядалася К. Ушинським не як складена з «тіла і душі», а як неподільна органічна істота, у якій природа і культура, тіло і дух, навчання і праця є різноманітними виявами одного цілого. У XIX ст., коли антропологія і педагогіка хиталися в межах дуалізму «тіла і душі», висунення К. Ушинським тези про неподільність людини і необхідність її вивчення і формування як цілого, означало обґрунтування нового аспекту гуманістичного погляду. Г. Ващенко, розвиваючи це світобачення неупереджено, ідею цілісності людини доповнює положенням про багатомірність і кладе в основу своєї філософсько-освітньої концепції.

Далі не зайвим буде простежити історично, як українська філософсько-освітня думка рухалася на національно-державній ноті та як відтворювала вона в різні часи національно-державну ідею в освіті. Ми обмежимося при цьому найвидатнішими постатями в історії філософії освіти України.

Виразні паралелі між Григорієм Ващенком та українськими представниками доби Реформації й Контрреформації зринають тоді, коли мова заходить про витлумачення освіти як «школи життя» і «школи підготовки до життя». Включаючи час від часу історичні освітні сюжети цієї доби в коло своєї уваги, Г. Ващенко немовби намагає точки дотику, перетинання своїх думок із філософсько-педагогічною думкою минулого, намагаючись показати їх взаємопроникність і тяглість. З іншого боку, коли ми говоримо про історичні освітні доктринальні збіжності, то це, зокрема, не означає, що Г. Ващенко сліпо копіює, приміром, «живу матерію» освіти доби Реформації й Контрреформації. Відбувається специфічний спосіб взаємодії історичного філософсько-освітнього знання. Одна з особливостей освіти полягає в неможливості механічного перенесення досвіду попередніх поколінь до наступних, як і передачі всієї повноти й глибини знань від учителя до учня. Адже будь-яке утиснення чи, навпаки, розширення знань різних історичних епох не спричинить перехід кількісних змін у якісні. Саме цим пояснюється відсутність у творчому доробку Г. Ващенка зразків і шаблонів в оцінюванні минулих освітніх парадигм та їхніх творців. Освітня концепція Г. Ващенка формується і продовжує свій розвиток насамперед у контексті української філософсько-освітньої думки, але як власний продукт педагогічної творчості, матеріал для якої черпається в співтворців, суб'єктів освіти, одним з яких був С. Оріховський.

Замислюючись над питаннями освіти, С. Оріховський намагався розглядати її як найширше, як «школу життя», а школи й гімназії – як «оселі правдивої мудрості у державі». Ідея мудрості є наскрізною в його «Напученні...». Справжню мудрість він розумів як чемність, уникнення титулів, виявлення благородства й невтручання до чужих справ. Напучуючи польського короля Августа, казав: «... з найбільшим завзяттям прості школи відновлюй. І вчителями у тих школах настановляй не придворних слуг, які блискають пурпуром і тонким полотном, а людей учених, завдяки яким молодь стане вченішою і твоєї державі більш потрібною. Так само й про інші гімназії та школи піклуйся. Сам призначай туди надійних учителів, які навчать, покажуть і спонукають юнаків займатися такими справами, завдяки яким вони стануть уже у зрілому віці добрими, славними й щасливими» [9, 52]. І далі застерігав: «І, навпаки, якщо буде знехтувано добрими справами й запанує байдужість, ті самі вчителі з найбільшим старанням виховують юнаків такими, які принесуть державі найбільшу неславу, ганьбу й нещастя» [9, 52].

Слід зауважити, що С. Оріховський вніс певні особливості в бачення освіти, але ці особливості не пронизують чіткою й виразною лінією його світоспоглядання, вони часто поступалися місцем таким визначенням, які входять до «Напучення...» скоріш синтетично, у зв'язку з політико-правовими тезами. Проте це не означає, що Г. Ващенку варто було творити свою освітню концепцію поза контекстом української реформаційної освітньої традиції, котра в нашому варіанті репрезентована такою особистістю, як С. Оріховський. Стократ вірно, що сила та глибина особистості здатна піднести освіту як «креатора мудрості» до такого рівня осмислення дійсності, який буде означати нове слово в історії філософії освіти.

Чимало схожого в питаннях про освіту є також у творах Г. Ващенка та П. Могили. Насамперед варто сказати, що положення про те, що освіта має бути наповнена національним духом, Г. Ващенко виводить, спираючись на творчість П. Могили. Їх єднає також принцип загальної доступності освіти. Співіснують вони й у точці зустрічі освіти як соціокультурного і національно-культурного явища.

Для провідників української інтелігенції XVII–XVIII ст., до яких, безумовно, належав П. Могила, освіта є логічний або, правильніше, діалектичний процес розвою України як своєї школи «цариці душ, княгині мистецтв»; у цьому процесі Україна матиме справжнє життя, своє істинне буття, коли освіта буде наповнена національним духом, тоді й Вітчизна постане як «духовна Україна». Для П. Могили освіта вже не має наперед даного схоластичного змісту, він виводить освіту на суспільний рівень і будує її як систему національного вишколу поколінь. Істотною підставою реалізації останнього є принцип загальної доступності освіти незалежно від майнового чи іншого становища.

Таке світоглядно-філософське розуміння освіти проявлялося в заснуванні та функціонуванні Києво-Могилянської академії, до якої могли піти навчатися вихідці з різних прошарків суспільства, а з її стін виходили мужі, здатні працювати не лише для свого добра, а й на «благо батьківщини». Для П. Могили, як і багатьох західноєвропейських філософів, освіта є загальним виявом сутності суспільних і національних явищ, тобто всього того, що утворює соціокультурний і національно-культурний феномен.

Але потрібно брати до уваги ще й той факт, що П. Могила здійснив перехід до західних програм освіти. Тому українські й західноєвропейські філософсько-освітні традиції в синтезованому вигляді проявляються у творах Петра Могили як вмістилище екзистенційно-персоналістичної глибини, з якої наступники черпали ідеї для своїх «лабораторій духовної творчості». Невипадково Г. Ващенком високо оцінено внесок П. Могили у становлення духовних основ української освіти.

Питання про Бога, про основу та мету світу, про ставлення світу до людини та до Бога, як показують твори Г. Ващенка, бентежили з непереборною силою його свідомість. Причому ці питання виникали не з тимчасового інтересу, а як завдання суто духовні, що торкалися внутрішніх потреб людини, яка поставила перед собою завдання – витворити український національний виховний ідеал. Вихідним пунктом для Г. Ващенка є ідеал глибоко релігійної людини, що знайшла свій шлях до Бога.

Коли ж Г. Ващенко говорить про Бога як «Премудрого Творця і Промислителя, що все створив і всім керує [3, 61], він дуже близький до найвидатніших представників християнської філософії: Декарта, Ляйбніца, Берклі, Руссо, Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля. Водночас, з повним правом ми можемо сказати, що така близькість є і з українською філософською думкою. Насамперед із Прокоповичем, Сковородою та Юркевичем, які стояли на засадах християнства.

Хоча ні Ф. Прокопович, ні М. Козачинський не знайшли відображення в текстах Г. Ващенка, як і Г. Кониський чи Л. Баранович, а також майже сучасники Г. Ващенка – М. Костомаров і О. Новицький. Натомість сліди Григорія Сковороди чи Тараса Шевченка лежать, можна сказати, на поверхні. Саме у вченні Сковороди про людину і Бога Ващенко намагається знайти той ідеал людини, який би відповідав духовним запитам українського народу.

Невипадково, Христос у творах Г. Ващенка постає як «найвища Правда», що виражає морально-політичний і культурно-освітній ідеал української людини. Він визнається загальнонародним учителем, носієм світової мудрості, піклувальником побожних господарів, взірцем героїзму, захисником скривджених, покровителем вдів і немічних, люблячим сином. Христос – це також слово, котре згуртовує українських лицарів і надихає на боротьбу проти поневолювачів Вітчизни.

Якщо ці короткі тези вказують на зв'язок релігійного світогляду Г. Ващенка з теорією Г. Сковороди, то, з іншого боку, є спільність і педагогічних думок Сковороди з філософією освіти Ващенка. І цією лінією перетину є ідея природовідповідності. Причому принцип природовідповідності у Ващенка, як і в Сковороди, не доходить до крайнощів на відміну, приміром, від Руссо. Останній можна сказати до надмірностей розвинув «теорію вільного виховання», відвівши педагогу по суті роль спостерігача. Ващенко визнавав, як і Сковорода, що педагог не тільки мусить усувати перепони до природного розвитку учня, але при потребі «відрізати волчі», що, як хвороба, виростають на тілесному й духовному організмі людини. Погляди Сковороди Ващенко визнав як більш реальні, ніж погляди Руссо, і тому без незначних обмежень рекомендував застосовувати у вихованні молоді людини.

Людина, за Ващенком, не тільки пізнає себе, свою власну природу, а й сама шукає свою «нитку Аріадни», тобто творить свою долю і своє життя. Постійне шукання істини є одне із завдань життя людини й одне з важливих джерел її щастя. У цьому Ващенко близький до Сковороди. Однак, аналізуючи ідеал людини, відбитий у творах і в житті Сковороди, Ващенко знаходить у ньому, окрім християнського змісту, немало формальних рис, спільних з ідеалом епікурейців і стоїків. Ващенко доводить, що Сковороді властивий квієтизм як апатичність, покірність божественній волі. На думку Ващенка, душевний спокій, до якого прагнув Сковорода, – це ж та сама атараксія і безпристрасна апатія, про які вчили епікурейці та стоїки. Найближчу причину такої збіжності у філософічних системах, що розділялись періодом майже у дві тисячі років, Ващенко бачить у «подібності умов суспільного життя». Він проводить паралель між суспільством Римської імперії перед приходом Христа, коли особливо виразно проявлялися розпад моралі й неправда, і середовищем дворянства та урядовців часів Катерини II: «Все це, – каже він, – гнало щирих, сердечних і вдумливих людей, яким був Сковорода, від практичної діяльності, від життєвої боротьби в світ спокійного споглядання природи. Але це був разом з тим бодай частковий, але різкий відхід від ідеалу людини попередніх періодів нашої історії, одною з рис якого була активна й мужня боротьба за правду і волю» [3, 145].

Цей текст виразно показує, що та позиція, яку зайняв Сковорода в соціокультурній ситуації другої половини XVIII ст., суперечила уявленню Ващенка про ідеал української людини. Однак гостро він не засуджує Сковороду, пояснюючи такий відхід умовами того часу. Можна сумніватися в тому, що таке ставлення Ващенка до Сковороди є виправданим, адже в його творах переважають інтонації критичної налаштованості щодо останнього. А найбільший докір Ващенка Сковороді в тому, що той «відмовився від усякої боротьби – політичної, соціальної, шукав спокою душевного і закликав до цього своїх земляків» [3, 152]. Ващенко дуже шанував Сковороду, називаючи його найви-

датнішим оригінальним філософом не тільки України, й усієї Східної Європи [3, 142]. Однак Скворидинський ідеал людини, при всій його змістовності й піднесеності, не задовольняє Ващенко як патріота своєї Батьківщини, котрий прагнув для неї свободи і волі.

Такий ідеал людини він знаходить у творах Т. Шевченка, який своїм корінням сягає в далеке минуле і в той же час, на думку Г. Ващенко, відповідав завданням, що стояли перед українським суспільством на середину ХХ ст. Можна з упевненістю сказати, що Ващенко рухався в тому річищі філософської думки Шевченка, з якої постали майбутні шляхи політичного і культурного розвитку України: «В галузі політики – це шлях боротьби за самостійну Українську державу... В галузі культури – це шлях творчості на засадах любові й пошани до кращих національних традицій і органічного засвоєння надбань чужинних культур» [3, 151].

Якщо вже шукати паралелі й аналогії, то між Шевченком і Ващенко їх неважко знайти в християнстві й любові до України. Зрештою, немає нічого дивного в тому, що Г. Ващенко не лише засвідчує глибоку християнську релігійність Т. Шевченка, а й розвінчує міф про його безбожництво. Творець українського «Вірую» «завше був релігійною людиною. Для нього Бог не був абстракцією, а Особистою Силою, до якої він звертався і в часи туги й відчаю, і в часи милування з мирної природи, і в часи споглядання кращих рис в житті людини. Тому його «бунт» проти Бога, – пояснює Ващенко, – є лише тимчасовий настрій, що частково нагадує Бога» [3, 148]. З вірою в Бога в Шевченка з'єднується палка любов до України. Торкаючись цього питання, Г. Ващенко відзначав: «Коли він каже: «Я так Україну люблю... за неї душу положу», то це не є пишна фраза, – це вияв безмежної палкої любові, тієї самої любові, що із-за неї в XVI–XVII ст. наші предки без страху йшли на муки й на смерть» [3, 147].

Якщо Г. Ващенко залишив нам у спадок просту і вичерпну формулу національного виховного ідеалу «Служба Богові й Вітчизні», то її витoki знаходимо і в Шевченковому великому Слові, і в Шевченковій формулі національної державності – «В своїй хаті – своя правда, // І сила, і воля».

Слово Шевченка гранично просте, чітке й зрозуміле знаходило й продовжує знаходити відгук у серцях українців і не тільки. Сучасник Григорія Ващенко, симпатик українського національного відродження, шведський історик Альфред Єнсен демонструє нам, що те слово, яке поставив на сторожі свого народу Тарас Шевченко («Возвеличу малих рабів отих німих, // Я на сторожі коло їх поставлю слово»), є по суті екзистенціалістсько-феноменологічний вияв *української національної ідеї*. Г. Ващенко на вищих регістрах творчості входить у транснаціональну сферу Шевченкової ідеї «союзу вільних народів, що об'єднались між собою на засадах Христової науки». Знаменно, що

«союз вільних народів» Г. Ващенко розумів у широкому вітально-соціальному контексті не як об'єднання річок у «русском море», про яке мріяли слов'янофіли і яке реалізувалось за його життя сталінським режимом із жорстокою русифікацією і більшовизацією, а як «світове об'єднання вільних народів».

Серед граничних питань, що їх ставить Ващенко, торкаючись творчості Шевченка, – це умова настання національної волі. Ващенко цілком свідомий того, що «здійснення ідеї свободи нації вимагає жертв». Проте стихія розливу крові, руйнування, до чого кличе Тарас: «І вражою злою кров'ю // Волю окропіте», всупереч Сковородинському квієтизму, здається, захоплює і Ващенка. Але це зовсім не означає, що Ващенко задля свободи українського народу готовий стати на шлях руйнування й насилля. Досить лише поглянути на осягнення ним у творчості Шевченка інваріантних параметрів людських діянь, коли він, приміром, розрізняє хоробрість і людяність, лють і жорстокість, альтруїзм і почуття симпатії тощо. Звідси й висновок Ващенка: «Душа Шевченка багатогранна; багатогранна й його творчість. У своїх творах він змалював не тільки безмежно хоробрих борців за права й волю України, а й ніжних українок, здібних глибоко, самовіданно любити, вірних аж до смерті у коханні» [3, 151].

Дуже близькими є деякі концепти й образи у творчості Григорія Ващенка і Пантелеймона Куліша. Наприклад, концепт мови – рідного слова – «цієї скарбниці нашого духу» або образ освіти, закоріненої у сфері національної культури та світобуття.

Певна річ, і Ващенко, і Куліш стояли на позиції розуміння слова як знакової системи, тобто системи, на якій вибудовується мова. П. Куліш методологічно відштовхувався від постулату, згідно з яким «українська словесність – діло велике – се нове слово між народами. Котре на те й явилось, щоб якось інше, не по-давньому, людський розум повернути» [8, 504]. Як встановили мовознавці, саме Кулішеві ми завдячуємо вживанню таких слів, як *подих*, *спонука*, *вимовний*, *дивовижний*, *себелюб*, *солодоці* та ряду інших [10, 338]. І своє завдання П. Куліш бачив у тому, щоб засобами культури протидіяти «сліпому і тиранському вбиванню нашого національного духу». Задля цього він творить і перший український історичний роман «Чорну раду», і цілу низку драматичних поем, у тому числі й «Іродову мороку», і український правопис – знамениту «кулішівку», якою ми користуємося і по сьогодні. І багато-багато чого іншого витворив цей вимогливий насамперед до себе «чолов'яга на прізвище Дій». Хоча його вислів, «коли я їх (українців. – В. Д.) не навчу читати по-своєму, то не научить і лисий дідько», зовсім не педагогічний.

Чому ж цей «гарячий Куліш», як він сам себе називав, котрий виявляв навіть антипедагогічність у своїх докорах на кшталт «народе без пуття, без честі, без поваги», став для Ващенка, як і для багатьох українців, уособленням

великого національного діяча? Можливо тому, що «він був *водночас* пронизаний струмами *історичного терпіння* й *історичного нетерпіння*, у тому, що він буквально попелів у намаганні пробудити, сформувавши, здвинути українську націю» [10, 331]. Можливо тому, що «наша ідея» і для Куліша, і для Ващенка – це українська ідея. А «ідея бере своє, рано чи пізно». Ствердження української національної ідеї й стало визначальним у діяльності П. Куліша. Наполегливе служіння українській національній ідеї після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – незаперечна константа діяльності Г. Ващенка. Тому їхні творчі дороги не просто перетинаються, вони переплетені й зв'язані в один тугий вузол. Для зденаціоналізованої української інтелігенції вони несли Слово, як національну ідею. Попри різні часи, їх об'єднувало прагнення до ствердження української нації, і, вдаючись до метафори, скажемо, що обоє йшли позад рала, засіваючи поле української освіти і культури.

А ось Михайлу Драгоманову Ващенко суголосний найперше думкою *про освіту як чинник конституювання державної нації і національної держави*. Взагалі М. Драгоманова вже не влаштувала ситуація, коли «письменний українець по більшій часті працює для кого вгодно, тільки не для своєї України й її мужицтва» [7, 306]. Його діяльність спрямовувалась на «повертання людей до свого кутка», а міркування про те, що «всяка дорога стає легшою, коли нею люди прямують більше свідомі, більше по волі, ніж темні й по неволі» [7, 301] свідчили про спробу нового осмислення освіти в індустріальному суспільстві, що зароджувалось в Україні. Тут, справді, поставав важливий елемент філософії освіти, адже мова йшла про те, щоб: «переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава й школа, й вернути собі те, що в них вона одняла...» [7, 306].

Перевага драгоманового державно-національного конституювання освіти зрозуміла для сучасного філософуючого розуму, просякнутого національно-патріотичними і національно-виховними прагненнями. Для доби ж Ващенка, в умовах панування тоталітарного режиму і «номенклатурно-соціалістичної» ідеології, філософувати – шукати істинне місце освіти в суспільстві – означало, як мінімум, бути звинуваченим в українському буржуазному націоналізмі. Попри наявні в Україні специфічні умови буття, спричинені входженням до СРСР, Г. Ващенко свої філософсько-освітні інтенції спрямовував до розуміння освіти не лише як соціокультурного явища, що було традиційно й характерно для його попередників (П. Могила, П. Куліш та ін.), а й до обґрунтування освіти як засобу будівництва й конституювання національної держави.

І цей принципово важливий поворот в українській філософії освіти зробив М. Драгоманов. Позиція прагнення, з її екстатичним навантаженням на другу половину XIX ст., коли освіта в Україні впродовж кількох століть поставала

філософією освіти залежної, бездержавної нації, пов'язана саме з його іменем. «Ми ж думаємо – писав він, – що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, *українство*» [7, 302]. Стале тяжіння М. Драгоманова до прикметників «український», «державний», «національний», навіть тоді, коли реальність може бути вельми проблематичною, випробуваною через соціальні почуття, орієнтує Г. Ващенко на переосмислення феномена освіти в суспільстві.

Принаймні, така стратегія простежується в життєтворчості Г. Ващенко, коли він збагачується досвідом педагогічної теорії й освітньої практики, що відкрилися на нових стежках «національного випростовування» початку ХХ ст. Тому буде цілком закономірним приділити увагу зв'язкам Григорія Ващенко зі складним українським освітнім комплексом на перетині першого і другого десятиліть ХХ ст., щонайперше з такими його творцями, як Михайло Грушевський та Софія Русова.

Привертає увагу Г. Ващенко моральний або громадянський ригоризм М. Грушевського, зумовлений українською революцією 1917–1921 рр.: «Не брати від держави або громадян якнайбільше, а давати їй якомога щедріше – се повинно бути предметом амбіції, завданням і утіхою життя!» [6, 161]. Методологічна вага цих слів Грушевського для Ващенко позасумнівна: «Дуже характерне те, що таких вузьких егоїстів, що ставили свої особисті інтереси вище інтересів нації, було багато серед інтелігенції в 1917–1922 рр.» [6, 172]. І надто стосовно наших днів. Так, безумовно – є велика потреба порівнювати початок ХХ ст. і початок ХХІ ст., коли вже на новий лад продовжують нищити українську державність ті, хто, здавалось, мав би її утверджувати.

Та варто повернутися до тієї гранично напруженої, сповненої драматизму суспільно-політичної ситуації 1917–1921 рр., коли Українська держава, що постала на уламках Російської імперії, намагалася творити національну систему освіти. Україна гостро потребувала не лише суттєвого розширення мережі початкових, середніх і вищого типу навчальних закладів унаслідок запущеності попередніх століть, а й розробки педагогіко-методологічних принципів освітньої політики. Теоретична позиція М. Грушевського, згідно з його методологією, розкривається в наступній тезі: «Вчать маси наук, маси дисциплін – але дають з них тільки загальні вступи, *prolegomena*, і забирають масу літ, не даючи часу на *спеціальну підготовку*» (курсив наш – В.Д.) [6, 155].

Виходячи з нових особливостей культурно-історичного розвитку українського народу, М. Грушевський, на думку Г. Ващенко, висловив декілька важливих думок, які становлять цінність для усвідомлення як практичних норм, так і теоретичних принципів, форм, методів і змісту освіти, та, зокрема, механізмів формування образу інтелігентної людини. Альфою й омегою освіти, за Грушевським, повинні бути не стільки школи теоретичного спрямування,

які «потроху вчать всього і нічого спеціального», скільки школи, які готують *спеціалістів* з різних спеціальностей і водночас дають ґрунтовну теоретичну підготовку. З цієї точки зору М. Грушевський обґрунтовує *тип інтелігент-спеціаліста*, який «крім свого спеціального стажу, пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі не має ніякого практичного значення» [6, 155]. З цього тексту, певно, лишається тільки те, що зміщується акцент у бік спеціальної освіти.

Відтак напрошуються запитання: то який же насправді тип інтелігента пропонував формувати М. Грушевський після проголошення Української Народної Республіки в 1917 р.? Які філософські принципи були покладені в основу творення нової парадигми освіти за умов національно-державного будівництва?

Не спрощуючи відповіді на ці питання і не поспішаючи звинувачувати чи то в позиціюванні позитивістичних поглядів, чи то в тяжінні до історико-соціологічного підходу таких творців української державності й української освіти, як, скажімо, і згаданий М. Грушевський, Г. Ващенко брав до уваги наступне. Після проголошення УНР центральною проблемою філософії освіти стала не стільки розробка теоретичних засад, скільки побудова нової системи освіти, тобто практична філософія освіти. Можна бути впевненим, що Ващенко, як активний учасник українського державного будівництва 1917–1921 рр., бачив всю гостроту соціально-політичної конфронтації, доповненої громадянською війною та іноземною інтервенцією. Не заперечуючи «зерна правди», він підтримував і втілював у життя рішення Центральної Ради щодо освіти як форми національної консолідації і культурної ідентифікації, практичних аспектів рідної мови навчання, ціннісної орієнтації освіти тощо.

Варто при цьому зауважити, що належність Г. Ващенко до світу української культури і місце в ній визначається не декларативними фразами чи гаслами, а реальними результатами його творчості. З огляду на це Г. Ващенко є творцем неперевершеного образу української за своєю суттю освітньої концепції. Таке твердження провокує закономірне питання щодо філософських підвалин освітньої концепції Г. Ващенко: зокрема, на яких філософських засадах фігурує нова ситуація в царині освіти України початку ХХ ст.?

Щоб дати відповідь на це питання потрібно звернутися до невеликої за обсягом, але ґрунтовної праці С. Русової «Дещо з філософії виховання», що побачила світ у 1918 р. Тут С. Русова формулює два наріжні питання: «1. Що то є та дитина, задля якої ми мусимо утворити відповідну для її особливості атмосферу? 2. Як до неї ставитися, щоб виховання дало найкращі наслідки?» [11, 307]. Першому питанню, на думку С. Русової, відповідають такі

науки, як фізіологія, психологія, логіка і соціологія. Відповідь на друге питання вона шукає перш за все у філософії, оскільки тільки філософія «може освітити таємне питання – до чого маємо вести нашого вихованця, де знайти найпевніший шлях до всесвітньої, остаточної правди». І далі цілком у дусі Модерну висловлюється: «Тільки філософське розуміння життя дасть ясний напрямок нашій діяльності і вяснить значення виховання для загального вселюдського поступу і з малої непевної справи зробить велике, найголовніше завдання людської думки» [11, 307].

Вочевидь, можна стверджувати, що саме С. Русова на початку ХХ ст. актуалізувала в Україні *ідею широкого філософського синтезу освіти і педагогічної теорії*, що їх об'єднає і спрямує «загальну мету, провідний напрямок» до «віковичних принципів» [11, 308]. Тому ми поділяємо думку сучасних українських дослідників про те, що С. Русова стояла біля витоків такої філософської дисципліни, якою стала в наш час філософія освіти [13, 18].

Відштовхуючись від модерністських уявлень С. Русової про визначальну роль філософії у житті й освіті людини, Г. Ващенко вибирає свою орієнтацію в цьому питанні. Власне розуміння феномена філософії у Г. Ващенка було дещо іншим, ніж у С. Русової. Визначаючи філософію як «завершене знання, царицю наук, що розв'язує основні питання буття, пізнання, моралі, мистецтва» [4, 75], Г. Ващенко слідував принципу, згідно з яким без знання філософії не може бути закінченого наукового світогляду. Тут погляди на філософію у Русової і Ващенка збігаються.

Розвиваючи дану тему, Г. Ващенко центральне місце в плеканні філософичного мислення молоді України відводить національній філософії як одному з найбільших культурних досягнень народу. За його спостереженням, усі народи, що відіграли передову роль у розвитку людської культури, створили свої оригінальні філософські системи. Усвідомлення цього факту і приводить Ващенка до необхідності більш ґрунтовного осмислення сутності філософії. Вихідна позиція, яку він застосував у своєму баченні та інтерпретації філософії, полягає в тому, що існує безпосередня взаємодія, з одного боку, між філософією та освітою, а з другого – освіта здійснює великий вплив на філософію.

Узагалі тут Г. Ващенко спирається на відоме положення російського філософа і педагога С. Гессена, згідно з яким педагогічна діяльність і є в цілому прикладною філософією [5]. Якщо традиційно філософія виступає теорією мудрості, то педагогіка – це наука виховання мудрої людини. Щоб вирішити проблему формування мудрої інтелігентної людини, що набуває рис вольової й характерної особи, Г. Ващенко, на відміну від С. Гессена, звертається до національної філософії. Відтак Ващенко й програмує створення української оригінальної філософської системи, що відповідала б національним власти-

востям українського народу і тим завданням, що стояли перед українською нацією у ХХ ст. [4, 82]. Тому його зусилля спрямовувались на пошук тієї концепції освіти та механізмів її впровадження, які б змогли вирішити проблему «вольової, характерної людини», глибинна сутність якої виявляється в «Службі Богові й Вітчизні».

Отже, характерний і найважливіший вплив на Ващенка у формуванні його педагогічного світогляду справила українська філософська освітня традиція. Водночас, досліджуючи проблеми освіти, він звертався до десятків і десятків українських діячів літератури, педагогіки, психології, історії, мистецтва; аналізував їхні твори, співставляв погляди. Зважаючи на формат публікації, предметом нашого історико-філософського аналізу постали лише окремі з них. Загалом освітня концепція Г. Ващенка наповнена іменами І. Котляревського, І. Нечуй-Левицького, М. Гоголя, П. Мирного, І. Франка, М. Вовчка, Л. Українки, Б. Грінченка, О. Олеса, М. Коцюбинського та багатьох інших українських прозаїків, поетів, публіцистів.

Послідовне проведення принципу екзистенційної єдності педагогічного світогляду Г. Ващенка з основними концептами української філософсько-освітньої думки дає уявлення про освіту не лише як соціокультурний і національно-культурний феномен, а й про можливі шляхи реформування сучасної системи освіти України відповідно до глобалізаційних викликів. Але дана проблема не є предметом нашого дослідження.

Таким чином, фундаментом, методологічно-філософською основою, найважливішим засобом і джерелом формування своєї освітньої концепції, органічним компонентом майбутньої системи освіти суверенної України Г. Ващенко вважав українську національно-духовну складову. У свою чергу національний чинник спирається у нього на українську національно-державницьку ідею. В основу національного виховання він клав принципи етнонаціональної педагогіки, що формувалися впродовж тисячолітньої історії українського народу.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, зазначимо таке. Філософсько-освітнє мислення Г. Ващенка являє собою складно структурований ландшафт, на якому органічно проростали проблеми української освіти. Розв'язуючи їх, він спирався передовсім на потужну вітчизняну філософську джерельну базу, яка дозволяла йому рухатись на рівні потреб, які виникали перед українським суспільством у ХХ ст., осмислюючи освітню концепцію майбутньої самостійної й незалежної України. Ми прагнули залучити до нашого освітнього дискурсу представників різних історичних генерацій і напрямів. У результаті вимальовується досить показова картина: в історії філософії освіти України співіснують вельми розмаїті теоретичні дискурси, зв'язок між якими не варто сприймати як суто номінальний. Філософсько-

освітнє мислення в контексті творчості Г. Ващенка демонструє нам не лише концептуальний і термінологічний зв'язок між ними, а й історичну тяглість і взаємопроникність.

Отже, пошуковий вектор Г. Ващенка не протиставляв, тим більше не нехтував евристичним потенціалом українського філософського мислення. Однак це зовсім не означає, що він дивився на освітні проблеми України ХХ ст. очима минулих епох. Скоріш навпаки, він зміг зрозуміти феномен освіти в минулому, дивлячись на неї очима сучасної йому культури і трішечки намагаючись вийти за її межі. Тоді йому відкривались нові смисли і в побудові концепції освіти прийдешнього дня.

І насамкінець. Українські витoki педагогічних поглядів Ващенка чудово бачили і його критики, презирливо називаючи «українським буржуазним націоналістом», «мазепинцем», «ворогом народу» тощо. У цій статті автор намагався висвітлити важливу роль українського ґрунту (й досі належним чином не оцінену), на якому проросла згодом філософсько-освітня концепція Г. Ващенка, як його творчість поставала внаслідок засвоєння смислу навколишнього українського культурного поля та почуттєвості власної позиції в тоталітарному суспільстві, яке він змушений був полишити. Наскільки це вдалося, нехай розсудить читач.

Література:

1. Базалук О.О., Юхименко Н.Ф. Філософія освіти: Навчально-методичний посібник. – К.: Кондор, 2010. – 164 с.
2. Ващенко Г. Виховання волі і характеру // Твори. – К.: Школяр, 1999. – Т. 3. – 385 с.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків // Твори. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – Т. 1. – 191 с.
4. Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів // Твори. – К.: Українська Видавнича спілка, 1997. – Т. 2. – 441 с.
5. Гессен С. Основы педагогики (введение в прикладную философию). – М.: Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
6. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
7. Драгоманов М. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 276–326.
8. Куліш П. Передне слово до громади. Погляд на українську словесність // Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 504–512.

9. Оріховський С. Напучення Польському королю Сигізмунду II Августу // Твори / Пер. з латинської та старопольської В. Д. Литвина. – К.: Дніпро, 2004. – С. 31–70.
10. Погрібний А. Поклик дужого чину: статті, портрети, силуети, наближення, публіцистика. – К.: ВЦ «Просвіта», 2009. – 680 с.
11. Русова С. Ф. Дещо з філософії виховання // Вільна українська школа. – 1918. – №10. – С. 304–316.
12. Сковорода Г. Голова и Тулуб // Повне зібрання творів: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 111–112.
13. Шевченко В. І. Філософія освіти: проблеми самовизначення // Філософія освіти. – 2005. – №1. – С. 18–29.

Виктор Довбня. Украинская философия как фундаментальная основа педагогического мировоззрения Г. Г. Ващенко.

В статье рассматриваются основы творческого наследия знаковой фигуры в образовании Украины XX в. Григория Ващенко. На историко-философских примерах путем анализа национально-духовных составляющих образования показаны украинские мировоззренческие подходы и истоки педагогических взглядов мыслителя. Автор обращает внимание на существование в истории философии Украины разнообразных теоретических дискурсов, раскрывая связь между ними не как сугубо номинальную или только концептуальную и терминологическую, но и выявляя их историческую непрерывность и взаимопроницаемость.

Ключевые слова: философия образования, педагогическое мировоззрение, идеал человека, образ человека, национально-духовные ориентиры.

Victor Dovbnya. Ukrainian Philosophy as a Foundational Basis of H.H. Vashchenko's Pedagogical Outlook.

The article is devoted to the creative heritage of the significant figure in the XXth century education of Ukraine Hrigoriy Vashchenko. Based on historical and philosophical examples of analysis of national and spiritual components of education, the Ukrainian ideological approaches and pedagogical views of the thinker are shown. The author pays attention to the existence of theoretical discourses in the history of philosophy of Ukraine, revealing the relationship between them not as strictly nominal or only conceptual and terminological, but also revealing their historical continuity and interpenetration.

Keywords: philosophy of education, pedagogical outlook, human ideal, human image, national and spiritual landmarks.